

Àêàäai èê Üyñyi Bëëääé ì èë äyöyí î yðâyðëë ãàéüñîóí óäóè óð

Akademik Həsən Əliyevin Azərbaycanca coğrafiya elminin inkişafında, xüsusilə qloballaşmış ekocoğrafi problemlərin həlli sahəsində əvəzsiz tövsiyələri və xidmətləri olmuşdur. Onun elmi-ictimai yaradıcılıq fəaliyyəti olduqca geniş və çoxsahəli olmuşdur. O, görkəmli təbiətşünas və coğrafiyaçı, eyni zamanda böyük torpaqşünas və ekoloq alim kimi tanınırdı. Yarım əsrdən artıq dövrü əhatə edən elmi yaradıcılıq salnaməsində Azərbaycanca təbiətşünaslıq, torpaqşünaslıq, coğrafiya elmləri yeni elmi-nəzəri və metodoloji yanaşmalarla zənginləşmiş və daha da müasirləşmişdir.

Keçən əsrin 30-cu illərində respublikamızın iqtisadiyyatının özülünün qoyulduğu bir vaxtlarda xüsusilə kənd təsərrüfatının yeniləşməsi, təbii sərvətlərin, o cümlədən torpaq ehtiyatlarının qeydə alınması və onların aqrar potensial imkanlarının öyrənilməsi tələb olunurdu. Torpaqla bağlı həm elmi-nəzəri, həm də təsərrüfat məsələlərinin həlli qarşısına qoyulmuşdur. H.Əliyevin torpaqşünas alim kimi ilk fəaliyyətə başlaması bilavasitə bu kimi məsələlərin həlli ilə bağlı olmuşdur. Ona görə onun bir vətəndaş, həm də görkəmli mü-təxəssis alim kimi formalaşmasında bu dövrün milli-ictimai problemlərinin həlli mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycanda, xüsusilə ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətə böyük sosial-iqtisadi ziyan vuran ekocoğrafi və dağıdıcı təbii fəlakətlərə dair problemlərin həlli məsələlərində akademik Həsən Əliyevin elmi-təcrübi təklifləri və tövsiyələri həmişə nəzərə alınmışdır. Çünki o vətənimizin torpaqların qarışıq-qarışıq gəzmişdir, onların paleogenetik təkamülünü və coğrafi zonallıq prinsiplərinin, kompleks aqrotekniki aspektlərini yaxşı öyrənmişdir. Başqa bir tərəfdən, Azərbaycanda təbiətin, o cümlədən torpaq örtüyünün üfüqi və yüksəklik istiqamətində yayılmasının coğrafi qanunauyğunluqlarını o işləmişdir. Ona görə regionlarda aqrar təsərrüfatların bu qanuna uyğun formada yerləşdirilməsinə və torpaqlardan daha səmərəli və düzgün istifadələrinə əməl etməyi istəyirdi. Həsən Əliyev həmişə özünün böyük aqrotekniki təbii təcrübəsinə əsaslanırdı. İlk dəfə Azərbaycanda istifadəsiz torpaqlardan dəmyə üzümçülükdə, bağçılıqda, otlaq təsərrüfatlarında istifadəsini və onların məhsuldarlıq dəyərini təcrübədə sınaqdan çıxartmışdır. Əldə olunan təcrübi nəticələrin təbii Azərbaycanca 70-80-ci illərdə bu xarakterli təsərrüfatların, xüsusilə dəmyə üzümçülük sahəsinin artırılmasına geniş imkanlar vermişdir.

Vaxtilə Azərbaycanda Kür qırağı Tuqay meşələrinin bio-coğrafi strukturunu və müasir vəziyyətini kompleks təbii tədqiqatı, meşələrin kütləvi şəkildə qurumasının ekocoğrafi səbəblərini və onların arid xarakterli kserofit ağac kolları ilə əvəz olunmasının elmi əsaslarını işləmişdir. Bundan sonra Azərbaycanda Tuqay meşələrinin müasir vəziyyətini qoruyub saxlamaq tədbirləri və areallarını əks etdirən irimiqyaslı təbii xərİteləri hazırlanmışdır. Nəticədə ölkəmizdə nəinki Tuqay meşələrinin, bütünlüklə müasir meşələrimizin bərpası və mühafizəsi üçün dövlət səviyyəsində kompleks meliorativ tədbirlər planının işlənilib hazırlanmasına zərurət yarandı. Tədrİcən meşələrin məhsuldarlığı, onların struktur-ərazi tərkibi, sıxlığı və milli mühafizəsi sahəsində yeni təklİflər verİldİ. Xüsusİlə Azərbaycanda meşələrin və digər uyğun təsərrüfatların gələcək bərpasınıntensivləşdirilməsi üzrə ardıcıl tədbirlər sisteminin əsası qoyuldu. 1972-ci ildən başlayaraq respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində zərərli radioaktiv elementlərin öyrənilməsi və onların xərİteləşdirilməsi bilavasitə Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə oldu. Regionlarda bəsit texniki üsullarla istehsal olunan və filizsafırdıcı kombinatların ətraf mühİtə və kənd təsərrüfatının məhsuldarlığına, xüsusİlə insanların sağlamlığına ziyanlı təsİrİnİ açıq-aydın göstərmişdir.

Artıq XX əsrin ortalarında

akademikinin müasir elm aləmində təklif etdiyi ən yeni "quru meliorasiya" və "fitomeliorasiya" kompleks təbii quruluşu metodikası ilk dəfə olaraq Siyezən-Dəvəçi istiqamətində arid dağ yamaclarında iynəyarpaqlı şam meşələrinin salınması müasir torpaq eroziyasının intensivliyinə, xüsusilə qlobal səhrələşməyə qarşı təcrübi tövsiyəsi yenilik oldu. Bu metodun təbii öz zamanında müasir ekocoğrafi tədbirlərin həyata keçirilməsində landşaftın planlaşdırılmasında xüsusilə aqrar islahatların aparılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Aran və arid zonalarda min hektarlarla torpaqların deqradasiyasının, eroziya və denudasiya proseslərinin qarşısı alındı. Milli meşələrimizin, yamacların, unudulmuş yararlı torpaqlarımızın ekocoğrafi dəyərləri artmağa başladı. Akademikinin yaradıcılıq təşəbbüskarlığı sayəsində Azərbaycanda min hektarlarla çİklənmiş torpaq sahələrİ yenİdən rekultvasiya olunaraq istehsal dövriyyəsinə qatıldı. Bunların hamısı böyük təcrübəli alimin Azərbaycanda ilk dəfə "quru meliorasiya" və "fitomeliorasiya" metodlarının təbii sayəsində davam etdirilmişdir. Azərbaycanın Kiçik Qafqaz, Talış zonası və Mərkəzi Aran regionlarında torpaq örtüyü ilə bitki örtüyü arasındakı ekocoğrafi və genetik bağlılığı təsnİfləşdirİldİ. Respublikamızın dağətəyi rayonlarında, xüsusİlə Böyük Qafqazın cənub ətəklərində yeni meyvə bağlarının salınması böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla əlaqədar akademik Həsən Əliyevin Pirsaatçay, Ağsuçay və Girdmançay hövzələrində irimiqyaslı torpaq tədqiqatları öz sərəsinİ verdi. Bir müddət sonra, yeni 1940-cı illərdə bu tədqiqatların davamı olaraq "Pirsaatçay hövzəsinin orta və aşağı axınlarının torpaq şəraitİ və onların istifadəsi dair", "Ağsuçay və Girdmançay dərələrinin torpaqları meyvə bağlarının genişləndirilməsi fondu kimi" və "Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacı çaylarının aşağı hissələrinin torpaqları" və s. yeni ideyaları, əsərləri işıq üzü gördü. Həmin tədqiqatların nəticələri onun bütün gələcək elmi yaradıcılığının əsas istiqamətlərini müəyyənleşdirdi. Bütün bu çoxillik yaradıcılıq illərində Həsən Əliyev özünün elmi-təcrübəli potensialından və təninin, xalqının və onun coğrafiyasının gələcəyi üçün səmərəli istifadə etmişdir. Xüsusilə Azərbaycan elminin inkişafı üçün tədqiqatlarını uğurla davam etdirmişdir. Torpaqşünaslıq elminin elmi-nəzəri və praktik problemlərinin incəliklərini bilən alim, həmişə torpaq coğrafiyasını torpaqşünaslığın ən mühüm sahəsi kimi qiymətləndirirdi. "Ayrı-ayrı relyef elementlərinə görə torpaq örtüyünün coğrafiyası" məqaləsində əslində Azərbaycanda bu elmi istiqamətin əsasını qoydu. Onun hertərəfli elmi fəaliyyəti dairəsinə torpaqşünaslıq elminin nəzəriyyəsi, torpaqların coğrafiyası, ekologiya, botanika, biocoğrafiya, meşəşünaslıq, meşə meliorasiyası, təbii ehtiyatların mühafizəsi və onlardan səmərəli istifadə kimi çoxsaylı problemlərin həlli daxil idi. Hələ 1949-1952-ci illərdə onun rəhbərliyi ilə səkkiz cildlik "Azərbaycanın florası" kitabının hazırlanmasında rolu alimin elmi marağının genişliyindən xəbər verirdi. Onun çoxsahəli elmi fəaliyyətində həmişə Azərbaycan təbiətinin varlığına və milli dəyərlərinə

vətənpərvərlik qayğısına üstünlük verilmişdir.

Coğrafiya İnstitutuna rəhbərlik etdiyi illərdə meşə torpaqları coğrafiyasının öyrənilməsinə ekoloji tədqiqatların genişləndirilməsinə və xüsusilə meşəşünaslıq elminin inkişafına xüsusi fikir vermişdir. Azərbaycan ərazisində təxminən 40 min hektardan artıq qədim meşələrin altından çıxmış torpaqların bərpasına və daha səmərəli istifadə olunması yollarını müəyyənleşdirmişdir. Dağ yamaclarında meliorasiya və fitomeliorasiya metodlarını yenidən araşdırmış və yeni təcrübə əhəmiyyətli tövsiyələr əlavə etmişdir.

Hazırda Milli Elmlər Akademiyasının bilavasitə akademikinin adıni daşıyan Coğrafiya İnstitutunda xüsusi şöələrdə bu tövsiyələrin və təklİflərin təbii müvəffəqiyyətlə davam etdirilir və sanballı elmi nəticələr əldə olunur. Hələ 1898-ci illərdə məşhur rus alimi Dokuçayevin Qafqazda keşf etdiyi torpaqların şaquli zonallıq prinsipinə dair akademikinin xüsusilə Böyük Qafqaz dağlarının torpaqlarının genetik-coğrafi və struktur cəhətdən formalaşmasına dair söylədiyi coğrafi fikirləri və ideyaları bir daha müvəffəqiyyətlə öyrənilir. Onun "Azərbaycanda qəhvəyi meşə torpaqlarının yayılması", "Azərbaycanda qara torpaqların yayılması məsələsinə dair", "Böyük Qafqazın şərq hissəsinin qəhvəyi meşə torpaqları" və sair elmi əsərlərindəki konstruktiv tövsiyələri elmi dəyərinə görə indi də yüksək nüfuz qazanmışdır.

Həsən Əliyev xüsusilə ömrünün son dövrlərində Azərbaycanda təbiətin qorunması məsələsində milli ağırlı bir problem kimi "Həyəcan təbii" (1976) kitabını yazdı. O, kitabında Azərbaycanda təbiətin kəskin deqradasiyaya uğramasının səbəblərini və onun qarşısının alınmasında, hər bir azərbaycanlının əsas vəzifəsi hesab etmişdir.

Həmin kitabında akademik yazmışdır: "Torpaq dilə gəlib şikayətləndi Kimdən? Özünün "süd verib, bəslədiyi" insanlardan, sinəsinə yara vuranlardan, gözələrinə zəhər tozu üfünlənərdən. Mən isə torpağın övladlarından birisi kimi, haray saldım ... dedim ki, qoy səsini hamı eşitsin bu "Həyəcan təbii"ni insanların qulağının dibindən asmaq lazımdır".

Həmin kitabın nəşrindən 30 ildən çox keçməsinə baxmayaraq indi də insanlarda onun təbiətə olan milli vətənpərvərlik çağırışları respublikamızda hər bir təbiət guşəsinin, istirahət mərkəzlərinin, bütünlüklə müasir landşaftların aqrotekniki planlaşdırılması texnologiyasında öz səmərəli aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Hələ 40 il əvvəl zəhmətsevər alim öz ömür təcrübəsinə əsaslanaraq böyük həyəcanla yazırdı: "Düzenliklərdə münbit torpaqların ərəşəyə gəlməsi üçün milyon illər lazımdır, lakin onun yararsız hala düşməsi üçün bəzə uzun illər lazımdır". Həqiqətən, hazırda bəzi aran rayonlarımızda qədim drenaj-kollektor sistemlərinin fəaliyyətinin müasir texnologiyaları artırmaq, onların sahəsini ildən-İlə genişləndirmək, meşə bitkiləri ilə torpaq örtüyü arasındakı mikrobioloji mübadilənin mexanizmini öyrənməyə çalışırdı. Həmişə xarici ölkələrdəki nümunəvi təcrübələri vətənimizə təbii qeyd edirdi. Məsələn, almanlar meşələrə çox mənəli və müasir səslənən ad verİblər: "Yaşıl ci-

də Azərbaycan EA Coğrafiya İnstitutunda bilavasitə akademik H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmış "Azərbaycan təbiəti" jurnalı bütünlükdə təbiətşünaslıq mədəniyyətinin kütləvi təbliğatını təşkil etdi. Bundan sonra respublikamızda təbii fitobioloji resursların potensial ehtiyatları, texniki yataqların genetik-coğrafi xarakteristikası tədqiq edildi. Akademik H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş Azərbaycanda yeni qoruq və yasaqlarımızın, milli parklarımızın sayı hazırda gündən-günə artır. Səmərəli elmi fikirlərə əsaslanaraq parklarımız yenidən layihələşdirilir, milliləşdirilir, yeni ərazi struktur tutum potensialı cəhətdən kompleksləşdirilir. Bunların hamısı milli parklarımızın coğrafi potensialından daha kompleks istifadə olunması ilə bağlıdır. Respublikamızın müxtəlif ərazilərində yerleşən bu təbii parkların və yasaqların hərəsinin özünəməxsus ekobioloji müxtəlifliyi vardır.

Akademik H.Əliyev ölkəmizdə müasir ekocoğrafi problemlərin sırasında su problemi-nin həllinə də həmişə xüsusi fikir vermişdir. Məlum olduğu kimi, respublikamızda suya olan ehtiyacımız ildən-İlə artır. Ona görə də o, sudan kənd təsərrüfatında, adi məişətdə daha qənaətlə və səmərəli surətdə istifadə etməyi tələb etmişdir. Azərbaycan təbiətinin, hər qarış torpağının və suyunun mühafizəsi sahəsində H.Əliyevin təcrübəli xidmətləri əvəzsizdir. O, radio, televiziya və mətbuat vasitəsilə cəmiyyətin ekoloji məariflənməsinə, mədəniyyətinə, təbiətin mühafizəsi haqqında biliklərin təbliğinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Həmişə təbii ehtiyatların kompleks tədqiqatı və təsərrüfat istifadəsini elmi cəhətdən əsaslandırır. Çünki təbii sərvətlərin mühafizəsində və istehsalında birincisi növbədə insan amili, onların sosial vəziyyəti mühüm yer tutur. Həsən Əliyev bu barədə yazırdı: "Bir şeyi yadda saxlamaq lazımdır: yer üzərindəki bioloji mühit məhv olan deyil, onun nizamının pozulması yeni bir mühit yaradır, bu mühiti yaşada bilərlər. Yerində inkişaf tarixinə belə hallar olmuşdur. Lakin coğrafi mühitin dəyişdirilməsi müəyyən mənada bəşərin varlığını təhlükə qarşısına qoyur. Ona görə insan özü-özünün, həm də çevrələrindəki təbiətin keşikçisi olmalıdır, başqa heç bir canlı onun harayına çatmayacaq". Həqiqətən akademik Həsən Əliyevin bu tarixi müdrik kəlamları XX əsr Azərbaycan təbiətinin qorunmasının dağılmaz sipərinə çevrilmişdir. O, insanlar sevdiyi kimi vətəninin qiçəyini də, çəmənini də, ağacını da, heyvanlarını da, ümumən əsrarəngiz landşaftlarını ürkədən sevirdi. Çünki akademik Həsən Əliyev həm özü yaşayırdı, həm də təbiəti yaşadırdı. Həsən Əliyev şəxsiyyəti ictimai milli həyatımızda, yaddaşlarımızda təbiətin ən böyük mühəndis keşikçisi olaraq qalmışdır. Onun vaxtı ilə qaldırdığı milli ekocoğrafi problemlərin həlli, bu gün də olduqca aktualdır. Ona görə vaxtilə qaldırdığı həyəcan təbii harayı indi də vətəninə sevin hər bir kəsin qulağında daim səslənir, doğma ana təbiətin vətənpərvərlik harayına qoşulur. Bizim hər birimizizin vətənpərvərlik borcumuz isə tanınmış akademik H.Əliyevin elmi ideya və tövsiyələrini daima qoruyub yaşatmaqdır.

**Üaää UAAAADAEAA,
Ööí çay ENİ AEUET AA.**

yər". Almanların meşələrə olan bu qayğı və məhəbbətini qəbul edərək, onların yaşillıqlar səltənətinə təkrar-təkrar səyahət edib, oradakı səliqə və təmizliyə heyran olduğunu yazmışdır. Akademik H.Ə.Əliyev bu iki ölkənin coğrafiyasını müqayisə edərək çox təəssüflə qeyd edirdi ki, Almaniyanın sahəsi Azərbaycanın ərazisindən bir az böyükdür. Ancaq orada müxtəlif heyvanlar — maral, cüyür, qaban, dağ keçisi sürü ilə gəzdiyi halda, bizim meşələrdə bunlar barmaqla sayılır. Bunların səbəbini birinci növbədə, özümüzdə axtarmalıyıq və vətənpərvərlik, təbiətə məhəbbət hisslərini artırmağa çalışmalıyıq. Vaxtilə görkəmli akademik dəfələrlə təklif etmişdir ki, respublikamızda təbiətin, o cümlədən torpaqların mühafizəsi üçün xüsusi elmi təcrübə stasionarlarını yaradılması vacibdir. Bilavasitə Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılmış "Azərbaycan təbiəti" jurnalı bütünlükdə təbiətşünaslıq mədəniyyətinin kütləvi təbliğatını təşkil etdi. Bundan sonra respublikamızda təbii fitobioloji resursların potensial ehtiyatları, texniki yataqların genetik-coğrafi xarakteristikası tədqiq edildi. Akademik H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş Azərbaycanda yeni qoruq və yasaqlarımızın, milli parklarımızın sayı hazırda gündən-günə artır. Səmərəli elmi fikirlərə əsaslanaraq parklarımız yenidən layihələşdirilir, milliləşdirilir, yeni ərazi struktur tutum potensialı cəhətdən kompleksləşdirilir. Bunların hamısı milli parklarımızın coğrafi potensialından daha kompleks istifadə olunması ilə bağlıdır. Respublikamızın müxtəlif ərazilərində yerleşən bu təbii parkların və yasaqların hərəsinin özünəməxsus ekobioloji müxtəlifliyi vardır.

Akademik H.Əliyev ölkəmizdə müasir ekocoğrafi problemlərin sırasında su problemi-nin həllinə də həmişə xüsusi fikir vermişdir. Məlum olduğu kimi, respublikamızda suya olan ehtiyacımız ildən-İlə artır. Ona görə də o, sudan kənd təsərrüfatında, adi məişətdə daha qənaətlə və səmərəli surətdə istifadə etməyi tələb etmişdir. Azərbaycan təbiətinin, hər qarış torpağının və suyunun mühafizəsi sahəsində H.Əliyevin təcrübəli xidmətləri əvəzsizdir. O, radio, televiziya və mətbuat vasitəsilə cəmiyyətin ekoloji məariflənməsinə, mədəniyyətinə, təbiətin mühafizəsi haqqında biliklərin təbliğinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Həmişə təbii ehtiyatların kompleks tədqiqatı və təsərrüfat istifadəsini elmi cəhətdən əsaslandırır. Çünki təbii sərvətlərin mühafizəsində və istehsalında birincisi növbədə insan amili, onların sosial vəziyyəti mühüm yer tutur. Həsən Əliyev bu barədə yazırdı: "Bir şeyi yadda saxlamaq lazımdır: yer üzərindəki bioloji mühit məhv olan deyil, onun nizamının pozulması yeni bir mühit yaradır, bu mühiti yaşada bilərlər. Yerində inkişaf tarixinə belə hallar olmuşdur. Lakin coğrafi mühitin dəyişdirilməsi müəyyən mənada bəşərin varlığını təhlükə qarşısına qoyur. Ona görə insan özü-özünün, həm də çevrələrindəki təbiətin keşikçisi olmalıdır, başqa heç bir canlı onun harayına çatmayacaq". Həqiqətən akademik Həsən Əliyevin bu tarixi müdrik kəlamları XX əsr Azərbaycan təbiətinin qorunmasının dağılmaz sipərinə çevrilmişdir. O, insanlar sevdiyi kimi vətəninin qiçəyini də, çəmənini də, ağacını da, heyvanlarını da, ümumən əsrarəngiz landşaftlarını ürkədən sevirdi. Çünki akademik Həsən Əliyev həm özü yaşayırdı, həm də təbiəti yaşadırdı. Həsən Əliyev şəxsiyyəti ictimai milli həyatımızda, yaddaşlarımızda təbiətin ən böyük mühəndis keşikçisi olaraq qalmışdır. Onun vaxtı ilə qaldırdığı milli ekocoğrafi problemlərin həlli, bu gün də olduqca aktualdır. Ona görə vaxtilə qaldırdığı həyəcan təbii harayı indi də vətəninə sevin hər bir kəsin qulağında daim səslənir, doğma ana təbiətin vətənpərvərlik harayına qoşulur. Bizim hər birimizizin vətənpərvərlik borcumuz isə tanınmış akademik H.Əliyevin elmi ideya və tövsiyələrini daima qoruyub yaşatmaqdır.

**Üaää UAAAADAEAA,
Ööí çay ENİ AEUET AA.**